מבוא

את מקבלת סיוע בשכר דירה?
זו הדרך של המדינה לחסל את הדיור הציבורי.
אל תתנו לזה יד הצטרפו למאבק "לא לחיסול הדיור הציבורי"!!!!
כי בית זו זכות יסוד!!

(הנאבקים/ות למען הדיור הציבורי באר שבע, 18 בפברואר 2015)[1]

פנייה זו, לנשים וגברים, שפורסמה בדף הבית של ארגון "צוות דיור ציבורי" בפייסבוק, ביקשה להציף "מלמטה" את הקושי להתקיים ולהחזיק בקורת גג, קושי שציבורים גדלים והולכים בחברה בישראל מתמודדים איתו, ואפשר ללמוד ממנה על הפער הגדל והולך בין הפתרונות שהמוסדות מציעים לסובלים מבעיית הדיור לבין המציאות בשוק הדיור בישראל.

בחינת מדיניות הדיור של ממשלות ישראל לדורותיהן מלמדת כי לאורך השנים נקטו כולן מדיניות שמעודדת בעלות על דירה (בן שטרית **2003**; Yacobi 2008).[2] בהתאם למדיניות זו, בחמשת העשורים הראשונים של המדינה גדל בהתמדה שיעור הבעלות על דירות המגורים. ב־1960 התגוררו 60% מכלל משקי הבית בדירות שבבעלותם, ועד לסוף שנות התשעים הגיע שיעור המתגוררים בדירות שבבעלותם ל־70% (בן שטרית 2014; הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה 2020). ואולם בעקבות שינויי מדיניות והתחזקותו המהירה של השוק כשחקן מרכזי אנו עדים בשנים האחרונות לעלייה ניכרת במחירי הדיור בישראל, שהחלה בשנות התשעים (בן שטרית 2003) ונמשכה בעליית מחירים חדה שהחלה ב־2007 ולא נפסקה עד היום (אגמון ומשה 2016; סבירסקי והופמן־דישון 2018; חורש 2019; 2020; פרנקל 2019), ואשר מתבטאת בין היתר במדד מחירי הדיור הריאליים, שעלה משנת 2007 עד 2016 בכ־89.2% (אגמון ומשה 2016, 1).

1. פורסם בדף הפייסבוק של צוות דיור ציבורי, https://tinyurl.com/y5nf9umx.
2. יש לציין שמדיניות זו משקפת נורמות חברתיות ומדיניות, ולא בהכרח מעידה על התפתחותה הכלכלית של המדינה: כך למשל במדינות האיחוד האירופי דוגמת דנמרק וגרמניה, שבהן התמ"ג לנפש גבוה, שיעור הדיירים הבעלים נמוך יחסית בהשוואה לספרד ופורטוגל, המשתייכות גם הן לאיחוד האירופי, שבהן התמ"ג לנפש נמוך (בן שטרית וצ'מנסקי 2004; בן שטרית 2014).

בוחרל תיבה ויב - וימינב תימולש.indd 9 05/01/2022 10:26:32

בד בבד נרשם גידול גם במשקלה של ההוצאה על דיור בסך ההוצאות של משק בית ממוצע. כך אפשר לראות כי חלקן של הוצאות הדיור בסך הוצאות התצרוכת לגרים בדירות שבבעלותם עלה בכל העשירונים בממוצע מ־22% בשנת 2004 ל־31.7% בשנת 2014 (בר 2016, 14). בקרב הגרים בשכירות הנתונים דומים: חלקן של הוצאות הדיור בסך ההוצאות שלהם עלה בשנים אלו מ־22.7% ל־27.1% (שם). על פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2019), סעיף הדיור הוא הסעיף הגדול ביותר בהוצאות של כלל משקי הבית (בעלים ושוכרים גם יחד), ובשנת 2018 עמד חלקו בסך הוצאותיהם על 24.8% בממוצע; באשדוד היה חלקו של סעיף הדיור הגדול ביותר – 31.9% – ואילו בחיפה היה חלקו בכלל ההוצאות הקטן ביותר – 20.2% (שם).

בד בבד עם הגידול בהוצאות הדיור, שיעורי הבעלות על דירות המגורים הולכים ויורדים בשנים האחרונות כמעט בכל עשירוני ההכנסה. שיעור הבעלות על דירה אחת ירד מ־2003 ועד 2018 בשיעור של 7.1%, מ־69.5% בשנת 2003 ל־62.4% בשנת 2018. עיקר הירידה בשיעור הבעלות נרשמה בעשירוני הביניים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה 2020). הנתונים מלמדים כי בעשור שמ־2004 ועד 2014 חלה ירידה בשיעור המתגוררים בדירה שבבעלותם בכל העשירונים של מעמד הביניים (עשירונים 4-9). שיעור השינוי הגבוה ביותר היה בעשירון הרביעי – ירידה של כ־9.4%: מ־70.9% בשנת 2004 ל־64.2% בשנת 2014 (בר 2016, 12). עוד אפשר לראות כי בקרב הנשואים בקבוצת הגיל 20-29 ירד שיעור המתגוררים בדירה שבבעלותם מ־55.8% בשנת 1997 ל־39.1% בשנת 2015, ובקרב הנשואים בקבוצת הגיל 30-39 – מ־74.3% ל־60.3% (סבירסקי והופמן־דישון 2017, 9-10). עוד יש לציין כי אחוז הגרים בדירות שבבעלותם בישראל נמוך כיום מן הממוצע באיחוד האירופי, שנאמד בשנת 2018 ב־69.3%, וישראל מדורגת במדד זה ברבע התחתון של מדינות האיחוד (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה 2020).

ואולם על אף הכבדת הנטל של הוצאות הדיור, הסיוע לַמתקשים לעמוד בו הולך ופוחת. כפי שאראה בהמשך, הדבר ניכר בשלושת מסלולי הסיוע המרכזיים שמציעה המדינה: משכנתאות לזכאים, דיור ציבורי וסיוע בשכר דירה. משום כך בשנים האחרונות מתרבה בישראל מספרם של הסובלים ממצוקת דיור, בהם חסרי קורת גג וכאלו שגם אם יש להם כרגע סידורי מגורים כלשהם, אין הם יכולים להיות בטוחים שאכן תהיה להם קורת גג גם מחר או בעתיד הקרוב.

השאלה המרכזית ששאלתי בצאתי למסע המחקר שלי הייתה פשוטה לכאורה: ביקשתי לדעת מי הם חסרי הבית בישראל ומה הם מאפייניהם. במקור תכננתי לכתוב על אוכלוסיית דרי הרחוב בישראל; במשך כשנה אספתי נתונים על אוכלוסייה זו, ולשם כך נסעתי ברחבי הארץ, נפגשתי עם מנהלי יחידות לדרי רחוב וביקרתי במקלטים לדרי רחוב. בסוף השנה, לאחר אינספור שיחות וביקורים במקלטים, נתקפתי אי־נחת. עסקתי בנושא מרתק, בעל חשיבות חברתית ואקדמית גם יחד, שהמחקר הסוציולוגי בישראל כמעט לא נדרש לו עד כה. כל אלו היו

סיבות מצוינות להתמקד בדרי הרחוב ולכתוב עליהם, ובכל זאת הרגשתי חוסר סיפוק.

בתחילה נטיתי לחשוב שהסיבה העיקרית לכך היא מחסום השפה. רבים מדרי הרחוב הם יוצאי ברית המועצות לשעבר ששליטתם בשפה העברית דלה, ואילו אני איני דוברת רוסית כלל, ולכן הקשר העיקרי שנוצר עימם, לפחות בשלב זה של המחקר, היה בתיווכם של מנהלי היחידות לדרי רחוב ברשויות המקומיות שבהן ביקרתי. ואולם לאחר בירור מעמיק הבנתי שהן מן הבחינה החברתית הן מן הבחינה האקדמית, ההתמקדות בדרי הרחוב בלבד מאירה רק זווית צרה של הבעיה החברתית ומחמיצה את מורכבות הבעיה, שמכבידה גם על קבוצות אוכלוסייה נוספות בישראל. ברגע שהחלטתי לפתוח את המחקר לכיוונים נוספים התברר לי שהתשובה לשאלה ששאלתי בתחילת המסע – מי הם חסרי הבית בישראל – אינה פשוטה כלל וכלל, שכן היא כוללת טווח רחב של הגדרות שמשתנות ממקום למקום וקשת רחבה של אנשים במצבים שונים של חוסר דיור ומצוקת דיור.

כך למשל נשאלת השאלה אם חסרי בית הם רק אנשים שמתגוררים ברחוב, או שאפשר להגדיר כך גם את מי שיש להם סידורי מגורים כלשהם, אך אין להם יציבות וביטחון. איך נגדיר למשל זוגות ויחידים שאינם מצליחים לרכוש דירה ומתקשים לעמוד בדמי השכירות? ואיך נגדיר משפחות או יחידים שמקבלים מהמדינה סיוע כספי זעום שאינו תואם את מכירי השכירות בשוק ואינו מאפשר להם למצוא מקום מגורים ראוי? ומה אשר לנפגעי משכנתאות שאיבדו את ביתם ואינם זכאים לסיוע כספי מהמדינה? האם אפשר להכליל בהגדרה גם אנשים הנמצאים על סף פינוי מביתם או כאלו המתגוררים אצל קרובי משפחה וחברים? ונשים שמתגוררות בבתים שבבעלותן אך סובלות מאלימות ולכן מקום מגוריהן אינו בטוח ואינו מובטח – האם הן יכולות להיחשב חסרות בית? אנשים אשר מקדישים חלק ניכר מהכנסתם לדיור על חשבון צרכים חיוניים אחרים כגון מזון ובריאות – האם הם בעלי בית או חסרי בית? וכיצד יש להגדיר קבוצות אתניות ואתניות־לאומיות – הבדואים תושבי הכפרים הלא־מוכרים לדוגמה – שהן בעלות מאפיינים משלהן ובעיות דיור ייחודיות להן? יתר על כן, נשאלת גם שאלה כללית יותר, והיא אם מדובר בסוגיה נדל"נית או בבעיה חברתית שיש לה גם רכיבים תרבותיים ופוליטיים.

התשובות לשאלות אלו אינן פשוטות ואינן חד־משמעיות. הן מתפרסות על פני מרחבים אדמיניסטרטיביים שהם גם מרחבים אפיסטמיים המבקשים להגדיר את האופנים שבהם מדברים על נפגעי הדיור בישראל. באופן כללי אפשר לומר כי ספרות המחקר העוסקת בבעייתם של אנשים "חסרי בית" מתייחסת בדרך כלל להגדרות שנעות על רצף אשר בקצהו האחד הגדרה מצמצמת ביותר של המונח "חסרי דיור" או "חסרי בית", הכוללת רק את מי שמתגוררים ברחוב, בגנים ציבוריים, בכניסות מקורות של בניינים וחנויות, במבנים נטושים או במגרשי חניה מקורים (קמלמן 1991), ובקצהו האחר הגדרות מרחיבות, הכוללות גם את כל מי שאין להם מקום מגורים קבוע, ובהם אנשים שיש להם דיור כלשהו או מקום לינה בבתי

indd 11 בוחרל תיבה ויב - וימינב תימולש 05/01/2022 10:26:32

קרובים או מכרים, בבתי מלון או בדירות שכורות, בצריפים ובמגורונים ("קרוונים"), אך הם מגדירים את עצמם "חסרי דיור" בגלל תחושת אי־שייכות למקום המגורים (שם). בהקשר הזה כמה מהחוקרים טוענים גם כי יש לראות בתופעה של "היעדר בית" תהליך שבו "חסר בית סמוי" או "אפיזודי", שמתגורר או לן במקומות מגורים ארעיים, הופך ל"חסר בית גלוי" (Freeman and Hall 1987). זאת ועוד, המורכבות של ההגדרות מתבטאת גם בהבחנה בין הגדרות מקום, המתייחסות לחוסר מקום מחסה; הגדרות ניתוק, המתייחסות לניתוק האדם מסביבתו החברתית ולמחסור בקשרים חברתיים ומשפחתיים; והגדרות רב־ממדיות של התופעה, שנותנות משקל להיבט הפיזי, להיבט החברתי ולהיבט המשפטי ומתייחסות גם לתנאי המגורים (שיינטוך 2010). התוצאה היא שההגדרה של "חסרי הבית" משתנה ממדינה למדינה ומושפעת גם מהתנאים התרבותיים והכלכליים בכל מקום וגם מאופיים של המחקרים שבודקים אוכלוסייה זו. השוני בהגדרות משפיע כמובן גם על האומדנים השונים של מספרם בכל מקום ובכל פרק זמן נתון.

בישראל ההגדרה של המוסדות שתפקידם לטפל באוכלוסיות הסובלות ממצוקת דיור מתבססת מאז ראשית שנות התשעים של המאה העשרים על שני קריטריונים: קיומה או היעדרה של קורת גג; ובעלות על מקום המגורים. הגדרה זו יוצרת שתי קבוצות נפרדות, של "דרי רחוב" ושל "חסרי דירה", המטופלות על ידי גורמים מוסדיים שונים. משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים מגדיר "דר רחוב" אדם מעל גיל 18 שחי ברחובות, בבתים נטושים, בגנים, בשטחים ציבוריים ובאתרי בנייה, שרוי בהזנחה גופנית או נפשית (או שתיהן), מנותק ממשפחה תומכת ואינו נאבק לשנות את מצבו (משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים 2010). משרד השיכון מכליל בהגדרה של "חסרי דירה" כל מי שאין לו ולא הייתה בבעלותו דירה (משרד הבינוי והשיכון [בלי תאריך]). בפועל, בקרב אנשי מקצוע שונים העוסקים בתחום, המונח הרווֵח לאפיון הזכאים על פי קריטריונים שונים לסיוע בדיור באמצעות סיוע כספי לתשלום שכר דירה ודיור ציבורי הוא "מחוסרי דיור".

רוב המחקרים שנעשו עד היום בישראל על סוגיות דומות קיבלו כהנחת עבודה את ההבחנות המוסדיות בין שתי קבוצות האוכלוסייה ובחנו את "תופעת דרי הרחוב" ו"תופעת מחוסרי הדיור" כשתי תופעות נפרדות. מספר רב של מחקרים על דרי הרחוב, ובהם גם מחקרי הערכה, התייחסו למאפייני התופעה וכמה מהם אף הציעו מדיניות לטיפול בדרי הרחוב.[3]

3. קמלמן 1991; ראפס וקמלמן 1994; וייס 1994; מיכאלי 1994; ראפס 1995; שפירו ופרומר 1996; 1998; אלימלך ואחרים 1997; חריש 1997; פוזן ואחרים 1997; כהן 1998; סלעי ואחרים 2000; דיין 2001; 2007; אורן ודרור 2002; פרומר 2003; אברהמי וכהן 2004; אופיר 2004; גור 2004; 2008; שטיינמן ואחרים 2004; בר און 2006; גורבטוב וספיר 2007; 2008; שיינטוך 2010; Melamed *et al*. 2000; Barak and Cohen 2003; Weiss and Gefen 2003; Melamed *et al*. 2004. מחקרים אחרים עסקו בהיבטים שונים של התופעה

ספרות מחקר ענפה אחרת עסקה לאורך השנים באוכלוסיית מחוסרי הדיור מתוך התמקדות בדיור הציבורי ובשיקום שכונות העוני בישראל. בשנות החמישים והשישים התרכז המחקר בעיקר בחשיבות הלאומית של הדיור הציבורי לקליטת המהגרים[4] הרבים שהגיעו באותן שנים.[5] מן המחצית השנייה של שנות השישים ועד שנות השמונים התרכזה הכתיבה על הדיור הציבורי בעיקר בהתפתחותן של שכונות עוני ובפרויקטים לשיקום שכונות.[6] משנות התשעים, ועם עלייתן של תנועות חברתיות כגון הקשת הדמוקרטית המזרחית, שהובילה את חקיקת חוק הדיור הציבורי, החלה להתפתח גם כתיבה ביקורתית על המוסדות המדינתיים בהקשר של הדיור הציבורי והפרטת מדינת הרווחה[7] ועל היבטים משפטיים הקשורים בזכות לדיור ציבורי בישראל (זיו 2005; גלס 2012). בתוך כך עסקו רבים מהמחקרים שנעשו בשנים אלו גם במדיניות הדיור, בעיקר במסגרת של ניירות עמדה,[8] ובזהותם של חסרי הדיור בישראל (גולדשטיין 2006).

מחקרים אלו הם בעלי חשיבות תיאורטית רבה להבנת התופעה, אולם הנחת המוצא שלהם נסמכת על הידע המוסדי הקיים, שבהתאם לו הגדרת הבעיה החברתית

בקרב בני נוער. ראו למשל פלד ואחרים 2003; וינר 2006; רהב וחיימוב־אילי 2006; גולן ואחרים 2007; מוזיקנט ופלד 2008; קצב 2009; רזי 2009. למרות העמימות האפשרית בקביעת הגבול בין בעיית דרי הרחוב הבוגרים לבעיית הנוער החסר קורת גג, לכל אחת מהקבוצות המאפיינים הייחודיים לה. יש לציין כי דרי רחוב בוגרים ובני נוער ללא קורת גג מטופלים בשתי יחידות נפרדות במשרד הרווחה.

4. בתיאור היבטיה השונים של תופעת ההגירה אני מבקשת להבחין בין המונח "מהגרים", הכולל קבוצות שונות של אנשים, בהם תושבים השבים לארץ מוצאם, מהגרים בעלי אזרחות, מהגרי עבודה, פליטים ומבקשי מקלט, ובין המונחים "עולים" ו"יורדים", שהתפתחו כחלק מהתפיסה הלאומית הציונית, הרואה בחיים בישראל ובהגירת יהודים אליה ערך בעל חשיבות מרכזית (כהן 1990, 434). הגירת יהודים לישראל זכתה אפוא למונח החיובי "עלייה", ואילו הגירת יהודים מישראל קיבלה את המונח "ירידה", שהתקבע כמונח שלילי שמתאר אובדן ונטישה ונתפס כמאיים על יכולתה של המדינה להגן על עצמה (שם). כדי להימנע מהמשמעות האידיאולוגית הלאומית של מונחים אלו אשתמש בספר זה במונחים הגירה ומהגרים, אלא אם כן מדובר במהגרים שהם אזרחי המדינה הזכאים למענקי קליטה, שלגביהם השארתי את המונח המוסדי המקובל "עולים חדשים" כדי להבחין קבוצה זו מקבוצות אחרות של מהגרים. בציטוטים ממקורות מוסדיים כגון דוח מבקר המדינה ומשרד הבינוי והשיכון השתמשתי במונחים "עולים" ו"עולים חדשים" כפי שהם מופיעים במקור.

5. זסלבסקי 1954; גליקסון 1959; טנה 1959; בורכוב ופינס 1966.

6. כהן 1966; גונן וחסון 1974; ברקאי 1981; כרמון ואוקסמן 1981.

7. חנין 2000; פילק 2000; רבינוביץ 2000; שנהב 2003א; זיו 2005; ורצברגר 2007; שנקר־שרק 2012; Khazzoom 2005; Tzfadia 2006.

8. גינזברג 1986; ורצברגר 1991; אלתרמן ומוסרי 1993; כרמון 1997; דדון־ישראלי 2000; צ'רצ'מן ואחרים 2000; ישולה 2001; בן שטרית 2003; ורצברגר ולנצ'נר 2005.

של דרי הרחוב ושל מחוסרי הדיור מתבססת על פיצול אוכלוסייה זו לשתי קטגוריות אדמיניסטרטיביות נפרדות. לכן לדעתי הם מחמיצים כמה מהמשמעויות החברתיות של התופעה וכן הקשרים נוספים שבתוכם היא נוצרת ומתגבשת, שכן הם אינם מצליחים לבטא במלואם את הממדים של מצוקת הדיור שבה נתונות אוכלוסיות רבות בישראל.

חלוקה אדמיניסטרטיבית זו מדגישה את ההבדלים בין שתי הקבוצות והאוכלוסיות המרכיבות אותן ובתוך כך מטשטשת ממדים אחרים שבהם מתבטאים דווקא החפיפה והדמיון שביניהן. בפועל, כפי שמלמדים הממצאים, לא מדובר בדיכוטומיה בין שני סוגי אוכלוסייה אלא בקבוצות גדלות והולכות של אנשים שנמצאים דווקא על רצף של מצבי ביניים בין מגורים ברחוב להיעדר ביטחון דיורי גם בקרב מי שיש להם קורת גג כלשהי. זאת ועוד, המיון מדגיש את ההבדלים בין הקטגוריות, אך בה בעת גם מטשטש ומעלים את ההבדלים בין קבוצות אוכלוסייה שונות בתוך כל אחת מהקטגוריות. התוצאה היא הדרתן של קבוצות שונות של אנשים בעלי מאפייני דיור ייחודיים שאינם נכללים בשום קטגוריה מהקטגוריות המוסדיות שהוגדרו לתיאור התופעה.

יוצא מן הכלל בהקשר זה הוא מחקרו של שמוליק שיינטוך (2010), שהתחקה על תולדות המדיניות המוסדית כלפי חסרי הבית משנת 1948 ועד 2010. שיינטוך ביקש לאתגר את מבנה הידע המוסדי, המניח פיצול בין האוכלוסיות, ולבחון היסטורית את האופנים שבהם התגבשה ההגדרה המוסדית של אוכלוסיית דרי הרחוב. בספר זה אני מצטרפת לתפיסה שהציג, אולם מבקשת להרחיב את היריעה ולבחון את משמעות המיונים המוסדיים המעצבים את הגדרת הבעיה החברתית מבחינתן של אוכלוסיות נוספות.

במובן זה הגישה שאני מציעה כאן לניתוח הבעיה החברתית הקשורה במצוקת הדיור ובנפגעי הדיור מצטרפת לשורה של מחקרים המבקשים לחשוף את הממדים הפוליטיים של תהליך ההבניה של "בית" ושל היעדרו כמושג חברתי המשמש לאפיון של קבוצות חברתיות מסוימות, אף שלאמיתו של דבר מדובר בקטגוריות שהן מורכבות מכדי לסווג אותן רק באמצעות החלוקה הבינָרית המקובלת בין מי שיש לו קורת גג למי שאין לו קורת גג.[9] מחקרים אלו, ובהם גם מחקר זה, מבקשים לאתגר את התפיסה הרואה ב"היעדר בית" תופעה חברתית שמתבטאת אך ורק במגורים של "חסרי בית" ברחובות או במקלטים ציבוריים שמיועדים להם (Somerville 1992). מחקרים אלו מבקשים גם להרחיב את ההגדרה של "היעדר בית" ולכלול בה סוגים שונים של חוויות ומצבים של היעדר בית והיעדר ביטחון דיורי. עם אלו נמנים בין היתר "היעדר בית סמוי" (hidden homelessness) או "יחסי" (relative homelessness), כלומר מצבים שבהם יש לאדם נגישות למקום מגורים,

9. Mair 1986; Campbell and Reeves 1989; Veness 1992; Hopper and Baumohl 1996; Mitchell 1997; Kawash 1998; Feldman 2004

בוחרל תיבה ויב - וימינב תימולש.indd 14 05/01/2022 10:26:32

אולם הוא חסר יציבות, ביטחון ואיכות. אף על פי שלמוגדרים "חסרי בית סמויים" יש מקלט פיזי, אין להם הביטחון והיציבות שיש לדיירים קבועים, ולא פעם אין להם גם זכות חוקית להישאר במקומות המגורים שלהם (New Policy Institute 2004; Peters 2012). כפי שנמצא במחקרים שונים, מצוקתם של "חסרי הבית הסמויים" מתבטאת בטווח רחב של מצבים: מעברי דירה תכופים; מגורים אצל בני משפחה או חברים; מגורים חלקיים לסירוגין בבתים וברחובות; סכנת פינוי מהבית; הפניית חלק גדול מן ההכנסה לדיור על חשבון צרכים חיוניים כגון מזון ותרופות; התמודדות עם חובות ורדיפת נושים; סכסוכים משפחתיים או אלימות; צפיפות יתר; מגורים במקומות לא־חוקיים או מסוכנים מבחינה פיזית; היעדר תחושת בית גם אצל מי שיש להם קורת גג.[10]

אם כן, כדי להציג את מורכבות הבעיה, בספר זה אני מבקשת להבין את מצוקת הדיור בישראל על סמך סוגים שונים של ידע על החוויה של היעדר בית ושל היעדר ביטחון דיורי. ידע זה, כפי שאסביר גם בהמשך, מתגבש מתוך מאבק "מלמעלה" ו"מלמטה" להגדרת התופעה כבעיה חברתית. בפרקים הבאים אתאר את האופנים שבהם תופעה זו מתעצבת ומוגדרת כבעיה חברתית בזירה המוסדית ובקרב אוכלוסיות שסובלות ממצוקת דיור.

כדי להציג תיאור מורכב של הבעיה החברתית של מצוקת הדיור בישראל בחרתי להשתמש במונחים "היעדר ביטחון דיורי" ו"הדרה דיורית". הבחירה במונחים אלו נשענת על ההגדרה של "הפדרציה האירופית של ארגונים העובדים עם אנשים חסרי בית" (פֶּנטסָה),[11] שפיתחה טיפולוגיה למיפוי סוגים שונים של הדרה דיורית בהתבסס על שלושה תחומים שמרכיבים יחדיו את המושג "בית": מקום מגורים (או מרחב) מתאים שאיש או אישה ומשפחתם יכולים לממש בעלות בלעדית עליו (התחום הפיזי); מקום שיש בו אפשרות לפרטיות ולהנאה מיחסים בין־אישיים (התחום החברתי); ומקום שיש זכות חוקית לגור בו (התחום המשפטי). על פי פֶּנטסָה, היעדרם של אלו יכול להוביל לארבעה מצבים: היעדר קורת גג, היעדר בית, דיור לא בטוח ודיור לא הולם, שכולם מבטאים רמות שונות של התופעה שאני מבקשת לכנות "היעדר ביטחון דיורי" (פֶּנטסָה [בלי תאריך]).

לעומת המונחים האדמיניסטרטיביים המקובלים "דרי רחוב" ו"חסרי דירה" (או "מחוסרי דיור"), המונחים שבחרתי לתיאור הבעיה החברתית מהווים לדעתי נקודת

---

10. Valentine 1993; Veness 1993; Malos and Hague 1997; Wardhaugh 1999; Novac 2002; Robinson 2002; Kellett and Moore 2003; New Policy Institute 2004; Johnsen *et al.* 2005; Somogyi and Tosics 2005; Blunt and Dowling 2006; Moore 2007; Hodgetts *et al.* 2008; Eberle *et al.* 2009; Moreira 2009; Peters 2012

11. **צרפתית:** Fédération Européenne d'Associations Nationales Travaillant avec les Sans-Abri (FEANTSA) (**באנגלית:** The European Federation of National Organisations Working with the Homeless).

מוצא תיאורטית ופוליטית שמאפשרת לבטא טווח רחב יותר של מצבים ונסיבות ומגוון רחב יותר של אוכלוסיות נפגעות דיור. יתרה מזו, מונחים אלו מבטאים גם תפיסה רחבה של התופעה כבעיה חברתית ששורשיה נטועים במבנה החברתי, ולא ביחיד, ואת ההבנה שלא מדובר ב"בעיית דרי הרחוב" או ב"בעיית מחוסרי הדיור", כפי שנהוג להגדיר אותן כיום, אלא שהיעדר הביטחון הדיורי הוא הבעיה, ותוצאתה של הבעיה הזאת היא היווצרות האוכלוסיות של דרי הרחוב ומחוסרי הדיור.[12] ואף על פי כן, מאחר שהניתוח שלי בוחן את ההיבטים המוסדיים שבתוכם צמחה התופעה כבעיה חברתית, אשתמש כאן גם בקטגוריות המוסדיות של דרי רחוב ומחוסרי דיור לתיאור אוכלוסיות ספציפיות של קבוצות של נפגעי דיור כפי שהתכוננו בהגיונות המוסדיים.

על הבנייתן של בעיות חברתיות

בדיון זה אני יוצאת מתוך הנחה שתופעות מתמסדות כ"בעיות חברתיות" על בסיס של הגדרות ייחודיות שמייצרות להן משמעויות ספציפיות ומוותרות בתוך כך על משמעויות אפשריות אחרות. הניתוח שאני מציעה מבוסס על שלושה יסודות תיאורטיים: סוציולוגיה של בעיות חברתיות; סוציולוגיה של הידע; וכתיבה פוסט־מודרניסטית ופוסט־סטרוקטורליסטית הנשענת על עבודתו של פוקו ועוסקת בניתוח השיח כאתר החקירה המרכזי.

העיסוק התיאורטי בסוציולוגיה של בעיות חברתיות החל עוד בשנות העשרים והשלושים של המאה הקודמת. ואולם הגישה הביקורתית לחקר בעיות חברתיות כגישה הדומיננטית בסוציולוגיה האמריקנית החלה להתפתח בראשית שנות השבעים של המאה הקודמת, עם התפתחות הגישה הקונסטרוקטיביסטית והמעבר מן העיסוק בשאלות כגון מה הן בעיות חברתיות ואם הן בעיות אובייקטיביות או סובייקטיביות אל דיון בשאלות העוסקות באופן שבו בעיות חברתיות מוגדרות ומתארגנות בזירה הציבורית. בהקשר זה טען הסוציולוג הרברט בלומר בתחילת שנות השבעים:

> בעיות חברתיות הן תוצר של תהליכים של הגדרה קולקטיבית, ולפיכך הן מתקיימות קודם לכול במונחים של איך הן מוגדרות ומתהוות בחברה [...]. כדי לבחון בעיה חברתית יש להתחקות על ההבניה החברתית שלה, שכן

12. יש לציין כי כמה מהמחקרים בישראל שמבקשים להתייחס לבעיה החברתית כבעיה מבנית ולא רק כבעיית האוכלוסייה משתמשים במונח "חסרות בית" (גן־מור ופריבך־חפץ 2009; שיינטוך 2010). ואולם מחקרים אלו, אף שהם מתייחסים לגבולות המכוננים את ההגדרה של הבעיה החברתית ומבחינים בין אוכלוסיות שונות, מתמקדים בבעיה החברתית של דרי הרחוב.

> ההגדרה החברתית, ולא תנאים חברתיים אובייקטיבים נתונים, היא שקובעת אם מתקיימים התנאים המאפיינים את טבעה של הבעיה החברתית ואשר יזהו אותה ככזו. [לכן] יש צורך ללמוד את התהליך שבו החברה רואה את הבעיות החברתיות שלה, מגדירה אותן ומתמודדת איתן (Blumer 1971, 301-302).

חוקרים שאימצו את גישתו של בלומר התמודדו בהתאם בעיקר עם השאלות האלה: מי הם שמגדירים מצב מסוים כבעיה חברתית, ובידי מי הכוח לעשות זאת? אילו הגדרות מתכוננות ומתמסדות כבעיות חברתיות ואילו אינן מתכוננות כך? איך הצדדים הקשורים בבעיה חברתית מסוימת בונים את הטיעונים שלהם ביחס להגדרות אחרות שלה? וכיצד מגיבים אחרים להגדרות אלו?

העיסוק בשאלות של כוח הוליד מטבע הדברים גם דיון בטיבן הפוליטי של בעיות חברתיות. הדיון הזה נסב בתחילה על האופן שבו בעיות חברתיות כ"בעיות ציבוריות" (Gusfield 1967; 1981) מאשררות את הערכים הציבוריים הרצויים, שכן, כדברי הסוציולוג האמריקני ג'וזף גספילד, גם כשהחוק מופר, ברור מיהו שמחוקק אותו.[13]

התפתחות מאוחרת יותר של תפיסה זו ביקשה לאתר את טיבן הפוליטי של בעיות חברתיות באמצעות עיסוק בהמשגה שלהן ובסדר המוסדי שבתוכו צמחו, ושמה דגש על המאבקים העוסקים ב"בעלות" על הבעיה החברתית (Gusfield 1981). בהמשך לכך, משנות התשעים התבטא העיסוק במדים הפוליטיים הקשורים במִסגורן של בעיות חברתיות ובהגדרתן בשדה המוסדי גם במחקרים שעניינם מדיניות ציבורית. כך למשל נדרשה דבורה סטון לאופנים שבהם בעיות חברתיות מוגדרות כבעיות פוליטיות באמצעות "רעיונות סיבתיים" (causal ideas): שחקנים פוליטיים בוחרים היבטים מסוימים של הנרטיב ומציגים אותם כעובדות כדי להשליט את הפרשנות שלהם ולבסס אותה בזירה הפוליטית, שבה נקבעת המדיניות (Stone 1989, 282). אן שניידר והלן אינגרם הוסיפו לסוגיה ממד נוסף ובחנו את האופנים שבהם מסגורן של קבוצות אוכלוסייה כקבוצות ראויות (deserving) או לא־ראויות (undeserving) משפיע על עיצוב המדיניות שנועדה להתמודד עם בעיות חברתיות באופן שמתבטא במסרים השונים שמקבלת כל קבוצת יעד (Schneider and Ingram 1993). אוכלוסיות יעד שנתפסות כחזקות וכחיוביות נהנות בדרך כלל ממדיניות שמזכה אותן בפריבילגיות וביתרונות למיניהם, ואילו כלפי קבוצות שנתפסות בצורה שלילית נקטת מדיניות בעלת אוריינטציה מענישה (שם). באופן דומה לימד מחקרו של ג'ורג לאקוף על תהליכי קבלת החלטות, כי מסגור השיח משפיע על קבלת החלטות פוליטיות יותר מאשר עובדות אובייקטיביות הנוגעות לבעיה החברתית ולאוכלוסיות שנפגעות ממנה (Lakoff 2005).

שורה של מחקרים פמיניסטיים על אזרחות חברתית (social citizenship)

---

13. "Even if the law was broken, it was clear whose law it was" (Gusfield 1967, p.178)

עמדה בהמשך לכך על תפקידה המרכזי של המדינה באופני ההגדרה של בעיות חברתיות, הגדרות שמהן נולדת מדיניות חברתית המדירה נשים ומפלה אותן לרעה.[14] מחקרים אלו מבקשים להביא לידי רפלקסיה ביקורתית על הקטגוריות המוסדיות של מדינת הרווחה ככלי לניהול אוכלוסייה ולהצביע על האופנים שבהם הקטגוריזציה של מדינת הרווחה, המבוססת לכאורה על מבני ידע בעלי אופי אוניברסלי ואובייקטיבי, משמשת בפועל מנגנון להקצאה בררנית של משאבים לאוכלוסיות יעד שונות. אן אורלוף, למשל, בוחנת את ההטיות המגדריות בְּחֵקֶר מדינת הרווחה ומציעה כלי ניתוח חדשים לבחינת האופנים שבהם המוסדות מגדירים בעיות חברתיות בכל הנוגע לנשים (Orloff 1993), וסנדרה בם מציעה ניתוח של האופנים שבהם הקטגוריות המפוצלות של גבריות ונשיות מתבטאות במוסדות חברתיים (Bem 1993).

למחקרים אלו נודעת חשיבות רבה לדיון בבעיות חברתיות, שכן הם ממוסמסים את הקטגוריזציה המבוססת לכאורה על כללים ותקנות "ניטרליים" וחושפים את שבריריותן של הקטגוריות ואת ההטיה שלהן. בהקשר זה ניתוח הממשליות שמציע פוקו מקדם את הדיון צעד נוסף ומרים תרומה חשובה לניתוח האופנים שבהם הקטגוריזציה המוסדית משמשת כלי לפיקוח ולשליטה על האוכלוסייה.

הממשליות, כמאפיין מרכזי של העידן המודרני, מוגדרת לפי פוקו "שילוב שכולל מוסדות, תהליכים, ניתוח וטקטיקות שמאפשרים את הפרקטיקות של תצורה מסוימת של כוח שמכוון לאוכלוסייה כעיקרון מארגן של כלכלה פוליטית של ידע" (Foucault 1996). אם כן, היעד העיקרי של הממשליות הוא האוכלוסייה, והממשליות ככוח ניהולי פועלת באמצעות שתי טכניקות המשפיעות זו על זו: "ביו־כוח" – הכוח שמרוכז סביב משטרי מִשמוּע של גוף האדם – ו"ביו־פוליטיקה" – הכוח שנועד לפקח על הגוף החברתי, היינו האוכלוסייה, ולווסת אותו (פוקו 1996). שיאו של תהליך הפיקוח על האוכלוסייה, על פי פוקו, הוא הבחינה, או הבדיקה, שנעשית באמצעות מדע הסטטיסטיקה ומאפשרת את ויסות האוכלוסייה. מדובר אפוא בשליטה על הגוף החברתי ובהפיכת האוכלוסייה לתופעה פוליטית באמצעות משטרי משמעת שכוללים נהלים הדוקים ומסמוּך שתכליתם זיהוי, סימון ותיאור של האוכלוסייה, וכן מיון, ייצור קטגוריות וקביעת ממוצעים לתיקון הנורמה (פוקו 2015).

מכאן שניתוח האופנים שבהם משטרי ידע מתארגנים במסגרת המדינה המודרנית באמצעות קטגוריות מוסדיות צריך להביא בחשבון, כפי שטוען פוקו, שפרקטיקות מוסדיות לא רק מווסתות התנהגויות אלא גם ממשמעות סובייקטים ומקבצות אותם בקטגוריות מוכרות באמצעות יצירת היררכיות והבחנות בין יחידים על פי חלוקה לדרגות. חלוקה זו לקטגוריות מייצרת גבולות ומגדירה שוני, וכך הופכת לאחד הכלים החשובים המאפשרים כוח ושליטה (שם). קטגוריות אלו, על פי פוקו,

14. Hernes 1987; Sarvasy 1992; Skocpol 1992; Orloff 1993; Adams 2002; Helman 2011

בוחרל תיבה ויב - וימינב תימולש.indd 18 05/01/2022 10:26:33

מגדירות סובייקטים חברתיים כדוגמת העבריין, המובטל, חולה הנפש ואחרים, ומעצבות את הדרכים להתמודד איתם באמצעות סוכני סמכות שמוגדרים מומחים ומופקדים על ניהול הבעיה החברתית, לאחר שהוגדרה כסוג של "אמת" והפכה מטרה להתערבות ולמדיניות (שם).

הניתוח שמציע פוקו מבקש לערער על המחקר ההיסטורי המקובל, העוסק ברציפות של תקופות ארוכות ומתמקד בחיפוש אחר מקור מרכזי אחד לתופעות, ולערוך במקומו מחקר ארכיאולוגי, שעוסק באי־רציפות על פני השטח ולאורך זמן. הארכיאולוג, שלא כמו ההיסטוריון המסורתי, חותר באופן שיטתי דווקא למציאת קווי שבר והפרעות על פני הרצף מבלי לכפות עליהם חוקיות היסטורית או מושגית (אופיר 1972). מחקר כזה, על פי פוקו, מאפשר להגדיר מחדש את השאלות שאנו שואלים על המציאות ולברר מדוע השיח מתכונן באופן מסוים. כך, במקום לשאול לפי אילו כללים נבנה היגד מסוים, נשאל למשל כיצד התנסח דווקא היגד כזה ולא אחר על המציאות החברתית. הדגש במקרה זה מושם על הניסיון למצוא לא רק את ההיגדים עצמם אלא גם את כוונת הסובייקט הדובר, את פעילותו הגלויה וגם את שתיקותיו (פוקו 1986).

כאן אני מבקשת לחזור לשאלה ששאלתי בצאתי למסע המחקר: מי הם חסרי הבית בישראל? תוך כדי העיסוק המחקרי ובחינת המצב בשטח הבנתי כי המחקר שלי אינו עוסק רק בשאלה מי הן האוכלוסיות של חסרי הבית בישראל אלא גם בשאלות עקרוניות מתחום הסוציולוגיה של הבעיה החברתית, כגון האופנים שבהם אנו חושבים עליה ועל האוכלוסיות שנפגעות ממנה. לפיכך, ביתר דיוק אפשר לומר כי הספר הזה בוחן את שדות הייצור של הידע על אודות הבעיה החברתית של היעדר ביטחון דיורי בישראל, ובמוקד זירת המחקר שלי עומד הניסיון לבחון את האופנים השונים שבהם מיוצרות קטגוריות מחשבתיות (שיחניות) של אוכלוסיות שונות של אנשים הסובלים מ"הדרה דיורית".

לשם כך אחשוף את הממדים הפוליטיים של התהליך שבו הבעיה החברתית של "היעדר ביטחון דיורי" מובנית מבחינת המוסדות כנחלתה של קטגוריה חברתית מסוימת בישראל. אעשה זאת על ידי בדיקת האופנים שבהם הקטגוריות של דרי רחוב ומחוסרי דיור מעוצבות באמצעות הסיווג והמיון הכרוכים בתהליכי המיסוד והפיצול המבנים את הידע שלנו על התופעה. אחת הטענות המרכזיות שאני מבקשת לקדם בספר זה היא שסיווגים אלו מתכוננים באמצעות יצירתן של קטגוריות דיסקורסיביות ואדמיניסטרטיביות בהתבסס על הגיונות אתניים ומגדריים אשר מבחינים בין אוכלוסיות שונות של חסרי הביטחון הדיורי.

בד בבד אבחין גם בין פיצול מינהלי־מוסדי של הקטגוריות ובין פיצול אפיסטמולוגי שלהן. במובן זה אני מבקשת לערער על ההבניה המינהלית המוסדית של הקטגוריות "דרי רחוב" ו"מחוסרי דיור" כקטגוריות סגורות. הבניה זו אינה מאפשרת הבנה מלאה של התופעה, ולכן אני מבקשת לראות בקטגוריות הללו קטגוריות פתוחות ונזילות, שיאפשרו הבנה חדשה של מבנה הידע הקיים עליה,

להציע פרשנות אחרת לאופני המחשבה על הבעיה, ולהראות כי כאשר מתבוננים בה מזווית הראייה של הנפגעים ממנה, אפשר לגולל סיפור שונה על הקטגוריות האפיסטמולוגיות המגדירות את התופעה וגבולותיה.

יתרה מזו, הקטגוריזציה המוסדית מפגישה בין שדות שונים של סוגיות סוציולוגיות שעניינן הקשר שבין הכרה תרבותית לחלוקת משאבים כלכליים, בין זהות למעמד ובין שפת המדינה לשפתם של נפגעי הדיור במאבק על משמעותה של הבעיה החברתית "היעדר ביטחון דיורי" ועל גבולותיה. על רקע זה השתמשתי בשלוש מתודות לניתוח התופעה: ניתוח נתונים סטטיסטי, ניתוח תוכן טקסטואלי וראיונות עומק. הנתונים הסטטיסטיים נאספו ממשרד הרווחה וממפקדי האוכלוסין שערכה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ב־1995 וב־2008. התוכן הטקסטואלי שניתחתי מקורו בעיקר בפרוטוקולים של דיונים שנערכו בכנסת בשנות התשעים של המאה הקודמת על מצוקת הדיור ועל האוכלוסיות שנפגעות ממנה. ראיונות העומק כוללים ראיונות עם עשר נשים יהודיות וערביות.

לניתוח סוגי השיח השונים המעצבים את התופעה כבעיה חברתית השתמשתי בניתוח שמציע פוקו (2005), והתחקיתי על הארכיאולוגיה של תופעת היעדר הביטחון הדיורי כדי לאתר את האופנים שבהם התגבשו שדות הידע המוסדיים המגדירים אותה. חשוב להדגיש כאן שאין בכוונתי להתחקות על הכרונולוגיה של התופעה, אלא להתמקד בשתי נקודות זמן חשובות מבחינת הסוציולוגיה והאפיסטמולוגיה שלה – שנות התשעים של המאה הקודמת, עת התגבשה ההגדרה המוסדית המקובלת היום להגדרת הבעיה, והעשור השני של המאה הזאת – ובאופנים שבהם הבעיה ממוסגרת כיום בשיח המוסדי ובקרב קורבנותיה נפגעי הדיור.

בחרתי להתחיל את המחקר בתחילת שנות התשעים של המאה הקודמת, עם ראשיתם של גלי ההגירה הגדולים מברית המועצות לשעבר. בין 1989 לסוף 2002 הגיעו משם לישראל כ־900 אלף מהגרים, כחצי מיליון מהם במחצית הראשונה של שנות התשעים (לשם 2005). בשל הפתאומיות היחסית של גל הגירה זה וממדיו הגדולים נוצר עד מהרה מחסור חמור בדיור, ומחירי הדירות האמירו מאוד.

למצוקת הדיור חבר משבר ההגירה, ורבים מחסרי הבית דרי הרחובות, שמספרם גדל אז במידה ניכרת, נמנו עם יוצאי ברית המועצות לשעבר. לשם השוואה – בשנת 1989, ממש לפני תחילתו של גל ההגירה הגדול, נספרו בעיר תל אביב 27 חסרי בית בחורף ושלושים חסרי בית בקיץ (קמלמן 1991), ואילו בשנת 1991 כמעט הוכפל מספרם, ובתל אביב נספרו בכל לילה כחמישים חסרי בית; ב־1993 כבר נאמד מספרם של חסרי הבית בעיר ב־154, רבים מהם יוצאי ברית המועצות לשעבר (שיינטוך 2010).

המשבר בענף הדיור פגע גם בישראלים ותיקים, ומשפחות רבות פונו מבתיהן

indd 20.בוחרל תיבה ויב - וימינב תימולש 05/01/2022 10:26:33

לאחר שלא עמדו בתשלום שכר הדירה המאמיר (קמלמן 1991). בעקבות מצוקת הדיור חודשה פעילותה הציבורית של "תנועת האוהלים"[15] כהתארגנות כלל־ארצית למחאה ציבורית, ומחוסרי הדיור יצאו לרחובות. באוגוסט 1990 נמנו עם מחוסרי הדיור ונפגעי המשכנתאות שהתגוררו באוהלים ברחבי הארץ 1,650 משפחות (שם).

אפשר לראות אפוא שגלי ההגירה הגדולים והזינוק במחירי הדירות באותן שנים הובילו לנקודת מפנה במספרם של חסרי הבית בישראל ובהרכב הזהותי שלהם, ומהגרים שזה עתה הגיעו לישראל וישראלים ותיקים נפגעי משבר שוק הדיור מצאו את עצמם מתגוררים ברחובות. לנוכח נקודת מפנה זו חידשו הגורמים המוסדיים את התמודדותם עם הבעיה החברתית של היעדר הביטחון הדיורי, והגדרת הבעיה נתכוננה מחדש באמצעות פיצול אוכלוסיית חסרי הבית לשתי קבוצות: "דרי רחוב" ו"חסרי דירה" (או, כאמור, "מחוסרי דיור").

הבחירה להתחיל את המחקר דווקא בנקודת זמן זו לא הייתה אקראית כמובן, אלא נבעה משני טעמים עיקריים: ראשית, איתור השורשים ההיסטוריים של התהליכים מאפשר לבחון את ההיגיון המוסדי שמכונן את הגדרת הבעיה החברתית וביטוייָה באמצעות פיצול אוכלוסיית נפגעי הדיור. ושנית, מבחינת הסוציולוגיה והאפיסטמולוגיה של התופעה, איתור השורשים גם מאפשר לזהות את "נקודת האפס ההיסטורית", השלב שבו עדיין לא היה בידול של דרי הרחוב ומחוסרי הדיור לשתי קטגוריות נפרדות, ועדיין התאפשרה טרנסגרסיה בשיח עליהן (פוקו 1986). מבחינת מנגנוני ייצור הידע על הבעיה, זיהוי נקודת האפס מאפשר לשבור את הרצף הנרטיבי המוכר ולקרוא מחדש את מבנה הידע הקיים על אודותיה.

בהתאם לכך פרקי הספר מאורגנים באופן שמאפשר לפענח כמה מן הצפנים והקודים שבאמצעותם מאורגן בהווה הידע על אודות תופעת היעדר הביטחון הדיורי בישראל כבעיה חברתית. **בפרק הראשון** אציג את תמונת המצב העכשווית של אוכלוסיות הסובלות מהיעדר ביטחון דיורי בישראל ובעולם, לרבות האופנים שבהם מדינות שונות מגדירות את הבעיה החברתית, ואציג נתונים סטטיסטיים של ממדי התופעה בישראל ואת המדיניות המוסדית הנהוגה בעניין הטיפול באוכלוסיות הנפגעות ממנה והסיוע להן. **בפרק השני** אסקור את ההשתלשלות ההיסטורית שהובילה לכינון ההגדרות המוסדיות של אוכלוסיית חסרי הבית בישראל כפי

15. תנועת מחאה חברתית שקמה בשנת 1973 בשכונת הקטמונים בירושלים ופעלה לאורך שנות השבעים בשיכונים ובשכונות בעיר. התנועה פעלה באמצעות "מועצות אוהלים" שהוקמו בשכונות ברחבי ירושלים; לכל שכונה היה "אוהל" משלה שנועד לספק שירותי קהילה, חינוך ורווחה בהתאם לצורכי השכונה. תנועת האוהלים הושפעה רבות ממאבקה של תנועת הפנתרים השחורים, ובשנת 1977, כאשר הצטרף אליה ימין סוויסה ועמד בראשה, היא החלה בפעולות מחאה. ביוני 1980 הוקמה במסגרת פעולות אלו התנחלות של זוגות צעירים סמוך לשכונת הקטמונים בירושלים במחאה על הפניית תקציבים להתנחלויות במקום לשכונות. ההתנחלות, שנקראה "אוהל מורה", התקיימה 12 יום עד שפונתה בהסכמה, ושימשה השראה לחסרי דיור ברחבי הארץ (שטרית 2004, 186–197).

בוחרל תיבה ויב - וימינב תימולש.indd 21 05/01/2022 10:26:33

שהן מוכרות לנו היום. חלק חשוב בפרק זה ייוחד לפירוק של הנרטיב ההיסטורי הממסדי ולהדגשת האי־רציפות שלו כדי לבחון מחדש את המסלולים הנפרדים שמייצר פיצול האוכלוסייה של "חסרי הבית" ל"דרי רחוב" ול"מחוסרי דיור" וכדי לחשוף את הסתירות המגולמות בהיגיון המוסדי.

בפרק השלישי אעסוק במשמעותו של הפיצול הזה ובאופן שבו הוא מתארגן באמצעות יצירתן של קטגוריות דיסקורסיביות ומינהליות־מוסדיות בהתבסס על הגיונות אתניים גזעיים שמבחינים בין אוכלוסיות שונות של חסרי בית. את השיח המוסדי אנתח על סמך מופעיו בשתי זירות מרכזיות של ניהול אוכלוסייה: בדיוני הכנסת בשנות התשעים של המאה שעברה ובסטטיסטיקה המוסדית. כפי שאראה, בזירות אלו מיוצרות קטגוריות **אתניות מוגזעות** של "חסרי בית", המהוות את הבסיס המארגן של מבנה הידע המוסדי על התופעה. הדיונים בכנסת שימשו אתר מרכזי למאבק על גבולות הבעיה החברתית באמצעות יצירתם של שני סוגי שיח מקבילים – שיח של חיבור ושיח של הפרדה בין אוכלוסיות שונות של אנשים שסובלים מהיעדר ביטחון דיורי. השיח שביטא רצון להאחדה וחיבור התבסס על מכנה משותף אתני־גזעי כחלק מהפרויקט הלאומי וכונן את הבעיה החברתית של היעדר ביטחון דיורי כבעיה יהודית בלבד. לעומתו התבטא השיח המפריד בפיצול אוכלוסיית חסרי הבית על פי מאפיינים אתניים־גזעיים המבוססים על חלוקה תרבותית. הבעיה החברתית של דרי הרחוב הפכה כך לתופעה שמזוהה עם מהגרים ממדינות ברית המועצות לשעבר והתכוננה כתופעה זמנית, נטולת היסטוריה, שמאופיינת בשיח של פתולוגיזציה, ואילו הבעיה החברתית של מחוסרי הדיור הפכה לתופעה שמזוהה עם ישראלים מזרחים ממעמד נמוך והתכוננה כתופעה בעלת הקשרים היסטוריים אתניים־מעמדיים, שמאופיינת בשיח של קרימינליזציה. בפרק הזה אציג גם מבט רפלקסיבי על הסטטיסטיקה המוסדית המתארת את התופעה, ואראה כיצד היא מעצבת את הידע המוסדי בהתאם להגיונות האתניים והגזעיים של השיח המוסדי.

המבט הרפלקסיבי על סוגי השיח המכוננים את הידע המוסדי ועל הקשר ביניהם לבין תהליכי המיסוד הוליך אותי גם לחיפוש האוכלוסייה שנשארת בלתי נראית בדיונים ובסטטיסטיקה הרשמית – אוכלוסיית הנשים הסובלות מהיעדר ביטחון דיורי. כפי שבכוונתי להראות, מנגנוני ייצור הידע המוסדי על הבעיה החברתית מבליטים את אופיו הממוגדר של השיח, המדיר נשים מקבוצות שונות באמצעות שיח אוניברסלי לכאורה. הדבר ניכר בנוכחותן המזערית של נשים, ובעיקר נשים שעומדות בראש משפחות חד־הוריות, בסטטיסטיקה המוסדית ובהיעדר התייחסות למאפיינים הייחודים להן בדיוני הכנסת. לפיכך **בפרק הרביעי** בספר מטרתי לאתר את הקטגוריות ה"לא־מסומנות" בשיח הגלוי, המדובר, על אודות אוכלוסיות הסובלות מהדרה דיורית, ולדובב את שתיקותיו באמצעות ראיונות עם אימהות יחידות שמוגדרות מחוסרות דיור. באמצעות ראיונות אלו ברצוני לבחון כיצד נשים שנמצאות במצבי ביניים על הרצף שבין "בעלות בית" ל"חסרות בית" מתכוננות כ"חסרות בית סמויות", שמתמודדות עם היעדר ביטחון

22 בוחרל תיבה ויב - וימינב תימולש.indd 05/01/2022 10:26:33

דיורי באמצעות אסטרטגיות שונות, שלא תמיד עולות בקנה אחד עם ההגדרה המוסדית של הבעיה החברתית, ומייצרות פרשנות והבנה חדשה של מבנה הידע הקיים על הבעיה החברתית.

בחרתי להתמקד במגדר משני טעמים מרכזיים: ראשית, הנשים בולטות בהיעדרן מן המבט המוסדי, אבל בחינת המחאות הציבוריות של מחוסרי הדיור בישראל בשלושת העשורים האחרונים מגלה דווקא כי נשים שחיות בעוני הן שעמדו בראשן של רבות מהמחאות אשר יצאו מהפריפריה החברתית. במחאה החברתית של קיץ 2011 עמדו נשים במרכזם של רבים מהמאבקים החברתיים ואף עיצבו את התכנים שלהם. לנשים נפגעות דיור יש אפוא תפקיד מרכזי בזירה הציבורית ובעיצוב מאבקים חברתיים הקשורים בדיור, אבל לתפקידן זה אין ביטוי בגוף הידע המוסדי על התופעה.

שנית, נקודת המבט המגדרית מאפשרת להציע פרשנות "מלמטה", מחוויות החיים של הנשים, על התופעה ועל הגורמים המעצבים אותה. פרשנות זו, כפי שאראה, מאתגרת את המבט המוסדי על קבוצות שונות של חסרי בית ומאפשרת לראות בהיעדר הביטחון הדיורי תופעה שמתקיימת במצבי ביניים על הרצף שבין "בית" ל"היעדר בית", על שלל המשמעויות המורכבות שלהם.

בהקשר הזה אבחן לאורן של גישות פמיניסטיות גם פרקטיקות של חיי יומיום שנשים מתארות בקשר לַחֲוויה ולַמשמעות של "היעדר בית" ו"היעדר ביטחון דיורי" ושאפשר לראות בהן עשייה פוליטית. תפיסה זו מאפשרת ליצור מציאות פוליטית אחרת: ראשית, היא מאפשרת דיבור על החברה ותיאורטיזציה חדשה שלה מזווית הראייה של השוליים (הרצוג 2010); שנית, על ידי העתקת הדיון לחיי היומיום היא מאפשרת למוסס את הבינָריוּת שבין הפרטי לציבורי, שהיא אחד המנגנונים המשעתקים של חלוקת התפקידים המגדרית ושל הדרת נשים מהתחום הציבורי (שם; Herzog 1999); ושלישית, היא מאפשרת לבטל את הגבולות בין ידע שנוצר באקדמיה לבין ידע שנוצר בהתנסויות היומיומיות של אנשים ונשים והופכת את הניסיון האנושי למקור של ידע (הרצוג 2014). יתר על כן, בעקבותיה של חנה הרצוג, אני מבקשת לראות במרואיינות סוכנות פעילות, בעלות קול מדבר, מגיב ופועל, אשר חיי היומיום שלהן מהווים זירה פעילה שיש בה גם התנגדות ושינוי (הרצוג 2010). בזירה זו, כפי שטוענת הכותבת הפמיניסטית בל הוקס, חוויות חיים שונות גורמות לפיתוח תודעה שונה בקרב נשים, וגם פעולות ההתנגדות של נשים מתעצבות ביחס לקבוצה שמתוכה צמחו (hooks 1984).

עם סיום כתיבתו של ספר זה פרצה מגפת הקורונה, וישראל נקלעה בעקבותיה למשבר ולמיתון כלכלי מהחריפים שידעה מימיה. אחת מתוצאותיו של משבר זה היא מספרם הגדל והולך של נשים וגברים שאיבדו את מטה לחמם והצטרפו לראשונה למעגל חסרי הבית הגלויים והסמויים הסובלים מהיעדר ביטחון דיורי. במובן זה לדיון שאני מציעה בספר הזה על האופנים שבהם אנחנו חושבים על התופעה של היעדר ביטחון דיורי, על חשיפת הממדים הפוליטיים שבהם היא

indd 23 בוחרל תיבה ויב - וימינב תימולש 05/01/2022 10:26:33

מתכוננת כבעיה חברתית בישראל, ועל שאלות הקשורות בזהות ובמעמד של קבוצות שונות וביחסים בין המדינה לבין אוכלוסיות שונות של נפגעי דיור, נודעת בעת הזאת חשיבות רבה עוד יותר, והעיסוק המחקרי בנושאים אלו חשוב אף יותר. זאת ועוד, בחינת המשמעויות האופרטיביות הנובעות מן ההגדרות של אוכלוסיות שונות שסובלות מהיעדר ביטחון דיורי יכולה להניח בסיס להגדרה רחבה ומכלילה יותר של הבעיה ואף לתרום לגיבושה של מדיניות חברתית מכלילה כלפי ציבורים רחבים הסובלים מהדרה דיורית כחלק מבעיה חברתית כוללת של דיור בישראל.

* * *

אני מודה מקרב לב ליהודה שנהב, שליווה אותי והנחה אותי בשנות המחקר הארוכות. זכיתי במורה מאתגר, שהרף הגבוה שקבע, חדות המחשבה שלו, רוחב אופקיו והלהט שלו הפכו את לימודי הסוציולוגיה לחוויה מעשירה במיוחד, גם אינטלקטואלית וגם רגשית. תודה על השיחות המפרות לאורך השנים, על תרומתן המכרעת לעיצוב דרכי האקדמית וזהותי כחוקרת ועל ההשראה שנתנו לי להעמיק את המחקר באינספור דרכים. תודה גם על היותו שם ברגעים של משבר ועל המסירות, האכפתיות והדאגה לשלומי ברגעים קשים וקלים. תמיכתו הבלתי מסויגת בי ובפרויקט המחקר שלי אִפשרה לו להבשיל לכדי הספר הזה.

תודה מקרב לב שלוחה גם לחנה הרצוג, שליוותה חלקים ממסע המחקר שלי ותמכה בו ובי בכל לב; תודה על התרומה התיאורטית ועל התובנות המעמיקות, שהאירו את עיניי בסוגיות פמיניסטיות, ותודה על זמינותה ונכונותה לקרוא ולייעץ בכל עת. רוב תודות גם לניצה ברקוביץ, על תובנותיה המחכימות, שהאירו את עיניי בסוגיות מורכבות, ועל הליווי המסור בראשית כתיבתו של הספר.

אני מבקשת להודות למכון ון ליר בירושלים על ההזדמנות שנתן לי לאורך השנים לעסוק בנושאי המחקר של ספר זה כמלגאית בשתי קבוצות מחקר במכון שעסקו באנשים חסרי בית ובמשטר הדיור בישראל. לפרופ׳ שי לביא, ראש המכון, ולד״ר טל כוכבי, העורכת הראשית וראש הוצאת מכון ון ליר, אני מודה מקרב לב על תמיכתם בהוצאת הספר לאור. אני מבקשת לציין במיוחד את תודתי על התמיכה שקיבלתי מטל, על הסבלנות והעידוד ברגעים קשים ועל שלא ויתרה על פרסום הספר. תודותיי לרונית טפיירו, אחראית תחום העריכה בהוצאת מכון ון ליר, על הקריאה הקפדנית, על ההערות המדויקות והתובנות המועילות ועל הסבלנות הרבה בעבודה על הספר; תודה מקרב לב למפיקה יונה רצון על עבודתה המסורה והקפדנית; ולעורכת הלשון אילנה דנון על העריכה המדוקדקת וההערות החשובות.

תודה רבה שלוחה למהא מטר, מנהלת תחום פ״א דרי רחוב במשרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים, על הסיוע הנדיב באיסוף המידע על אודות דרי הרחוב בישראל.

אני מבקשת להודות לשותפיי ולשותפותיי לדרך האקדמית, שהחברות והשיחות

בוחרל תיבה וב - וימינב תימולש.indd 24 05/01/2022 10:26:33

המפרות איתם הן חלק בלתי נפרד מהתגבשות הזהות האינטלקטואלית, המקצועית והפוליטית שלי: לגרסיאלה טרכטנברג על הדאגה, התמיכה המקצועית הרבה והעבודה המשותפת לאורך השנים; לעמית קפלן על האכפתיות והשותפות האקדמית שהובילה להתפתחות תחומי המחקר שלי לכיוונים חדשים ומעשירים; ולמוטי גיגי על חברות ועשייה משותפת אקדמית ופוליטית עוד מהלימודים לתואר השני. תודה מיוחדת אני חבה לנועה לביא על קריאת חלקים של הספר, על עצותיה הנבונות, על אהדתה ותמיכתה הבלתי מסויגת, ובעיקר תודה על שתמיד היא חברה. תודה גם לאמיר מיטל, מולי בנטמן, אירית אדלר, הגר צמרת, חזי ביצור ונועה ברנע.

שורה ארוכה של חברים, חברות ובני משפחה ליוו אותי במישור האישי והמקצועי לאורך השנים. אהבתם ותמיכתם סייעו לי במישרין ובעקיפין לעמוד באתגרים הרבים שליוו את כתיבתו של ספר זה. תודה גדולה מאין כמוה לבן דודי אופיר מזר שעומד לצידי תמיד. האהבה, הדאגה והחוכמה שלו עזרו לי לצמוח ולצלוח זמנים קשים. תודה גדולה גם לבת דודתי אסנת בנימין על התמיכה, האהבה והעידוד בימים קשים. אפרת שושן קידר, ניר לוי, רותם שיזף, אורי הלל, מיטל אבירם, רינה צור, אורית לרר, רויטל נחום, בתיה טולדנו, ינון חיימי, עומרי לויתן, אביב אלכאווי, ציבי ארולקר, חן גולדשמיט, מיטל דרור, ברקת פיקריס, תמר קטוע ודברת רחמים – תודה על חברות קרובה ותומכת שהפכה לעיתים גם לסוג של משפחה.

תודותיי שלוחות גם לרב יצחק גרוזמן, שהשיחות עימו עזרו לי בימים קשים. תודה רבה על המבט המעמיק בנפש האדם, החיבוק החם, הזמינות, הסובלנות והכבוד ההדדי.

תודות אין קץ להוריי, איציק ז"ל ולינדה, שליוו מסע זה באהבה, בתמיכה ובמסירות גדולה. תודה מיוחדת מאוד לאימא שלי על המסירות והנתינה האינסופית ועל האמונה שהיא מפיחה בי תמיד. מבטה האופטימי למרחקים אִפשר לי את ההתמודדות עם האתגרים שהיו כרוכים בעבודת המחקר ובכתיבת הספר. תודה גדולה לאבא שלי, אשר הקשר המיוחד בינינו עיצב את זהותי במובנים עמוקים יותר משאפשר לבטא בכתב. הביוגרפיה המקצועית שלו היא הלב הפועם שמאחורי הבחירה שלי לעסוק בתכנים הקשורים בהיעדר בית ובחסרי דיור. השמחה על פרסום הספר מהולה גם בעצב על שאבי האהוב, אשר נפטר בחתף במהלך המסע, לא זכה לראות את הספר יוצא לאור. ואולם הוא תמיד איתי, ואני יודעת שפרסום הספר מסב לו שמחה וגאווה רבה. עולם הערכים שלו ושל אמי, אמונתם בשוויון ובצדק חברתי, אהבת האדם שלהם, הסקרנות לדעת והדחף להשפיע ולשנות, מוטמעים בי ובמחקר זה.

ולבסוף היקרים לי מכול, ילדיי זיו וגוני, המאורות שלי, אשר נוטעים בי את הכוח להמשיך ולהיאבק על עולם טוב יותר. ספר זה מוקדש לכם באהבה אין קץ, אימא.